

GEORGE A. BOURNOUTIAN, EASTERN ARMENIA IN THE LAST
DECADES OF PERSIAN RULE 1807-1828, Undena Publications,
Malibu, California, 1982 (290 pp.).

ՃՈՐՃ Ա. ՊՈՒՌՆՈՒԹԵԱՆ, ԱՐԵՎԵԼԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՊԱՐՍ-
ԿԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՍՆԱՄԵԱԿՆԵՐՈՒՆ 1807-
1828, Ունտեմա Հրատարակչութիւն, Մալիպու, Գալիֆորնիա, 1982
(290 էջ):

«Վերագնահատում մը՝ 19-րդ դարու Արեւելեան Հայաստանի քաղաքական եւ ընկերային-տնտեսական պատմութեան: Հակառակ ընդհանրացած տեսակէտին, Երեւանի Նահանգը, իր վերջին խանին՝ Հիւսէյն Ղուլի [1807-1827 թթ.] իշխանութեան տակ կը ներկայացուի աւելի լաւ պայմաններու մէջ կառավարուող շրջան մը՝ պարսկական պետութեան [սահմաններուն] մէջ: Հեղինակը հետազօտած է Արեւելեան Հայաստանի՝ պարսկական տիրապետութենէն ուսական տիրապետութեան անցման ժամանակաշրջանի քաղաքական, տնտեսական, ժողովրդագրական եւ կրօնական կառոյցը: Ան իր ուսումնասիրութիւնը հիմնած է բազմաթիւ արխիւային նիւթերու, եւ ուսերէն, պարսկերէն եւ հայերէն լեզուներով գրուած սկզբնական աշխատասիրութիւններու վրայ: Բազմաթիւ վաւերագրեր եւ տոմարներ անգլերէնի թարգմանուած են առաջին անգամ ըլլալով»:

Հատորի մուտքին՝ հրատարակչութեան կողմէ աշխատասիրութեան մասին արձանագրուած վերոյիշեալ պարբերութիւնը կ'ամփոփէ հեղինակին հետապնդած նպատակը, անոր աշխատելակերպը եւ իրագործումը: Ինչ կը վերաբերի հեղինակին օգտագործած սկզբնաղբիւրներուն եւ գրականութեան, անվարան կարելի է ըսել թէ ան ձեռք գրկած է արխիւային, թէ՛ հրատարակուած հնարաւոր ամէն նիւթի («Մատենագիտութիւն», էջ 237-279), ոչինչ պատահականութեան ձգելու

գիտակից դիրքորոշումով մը: Բարեխղճութեամբ ու կարելի մանրամասնութեամբ պատրաստուած են տախտակները (էջ 168-235), որոնք շօշափելի տուեալներու կը վերածեն ուսումնասիրուած ժամանակաշրջանի Երեւանի Խանութեան առօրեայ կեանքի բազմաթիւ երեսները:

Հատորին առաջին 165 էջերուն մէջ ներկայացուած է Երեւանի Խանութեան 1807-1828 թթ.ու պատմութիւնը՝ երկու բաժիններով, հետեւեալ գլուխներու տակ. «Պատմական Անցեալ», «Հայոց եւ Հայ Եկեղեցիին Դերը Ռուս-Պարսկական Վէճին Մէջ», «Երկիր եւ Ժողովուրդ», «Վարչական Կառոյց», «Հողի Վարձակալութիւն եւ Հարկային Դրութիւններ», «Ընկերային-Տնտեսական Կեանք. — Քաղաքային ու Գեղջուկ Ընկերութիւն», «Եզրակացութիւն»: Պուռնութեան գիտէ մտնել մանրամասնութեանց մէջ, առանց ձգձգելու նիւթը, եւ ստեղծել համապարփակ պատկեր մը, առանց պատկերին երեսներէն մէկը զոհելու միւսին: Հեղինակը քննական մօտեցում ցոյց կու տայ նաեւ իր օգտագործած աղբիւրներուն հանդէպ, յաճախ ծանօթագրութեանց բաժինը հարստացնելով բաղադատական ծանօթութիւններով ու քննական գիտողութիւններով:

Արդար ըլլալու համար սակայն պէտք է ըսել թէ Պուռնութեան անկոխ գետնի վրայ չէ որ կ'աշխատի: Ժամանակաշրջանը, որուն կը սեւեռէ հեղինակը իր ուշադրութիւնը, սովետահայ պատմագրութեան նախասիրած շրջաններէն մէկն է, եւ յաճախ ուսումնասիրուած, յատկապէս 1978 թ.ի շուրջ, երբ մեծ շուքով նաեւ նշուեցաւ Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միանալու 150-ամեակը: Բայց դեռ տասնամեակներ առաջ՝ 1959 թ.ին, Երեւանի մէջ հրատարակուած Թաղեւոս Խ. Յակոբեանի «Երեւանի Պատմութիւնը (1801-1879 թթ.)» հատորին առաջին 280 էջերը նոյնպէս նուիրուած են Երեւանի 1801-1828 թթ.ու պատմութեան, հետեւեալ ենթախորագիրներու տակ. «Երեւանի Խանութեան եւ Նրա Կենտրոն Երեւան Քաղաքի Վարչական Կարգը», «Քաղաքի Տնտեսական Կեանքը» (Արհեստագործութիւնը եւ Արդիւնաբերութիւնը, Առեւտուրը, Գիւղատնտեսական Զբաղմունքները), «Բնակչութիւնը եւ Նրա Հասարակական Կեանքը», «Քաղաքի Ընդհանուր Նկարագիրը եւ Նրա Ներքին Կեանքը», «Կուլտուրան»: Բացայայտ է թէ Թաղեւոսեան եւ Պուռնութեան կը խօսին նոյն նիւթերու մասին, եւ զրեթէ նոյն մանրամասնութեամբ: Սակայն յիշենք անմիջապէս որ վերջինը կարեւորութեամբ կ'անդրադառնայ քաղաքական դէպքերու զարգացումին, ինչպէս եւ միջազգային յարաբերութիւններու հոլովոյթին, եւ անոր ունեցած ազդեցութեանը՝ Պարսկաստանի արտաքին քաղաքականութեան վրայ, եւ ուրեմն՝ Հայաստանի: Թաղեւոսեան հազիւ կ'անդրադառնայ այս բոլորին: Պուռնութեան, որ օգտագործած է Թաղեւոսեանի վերոյիշեալ աշխատասիրութիւնը, ոչ միայն վերջին երկու

տասնամեակներու պատմագիտական նոր հետազոտութիւններու ու յայտնաբերումներու առաւելութիւնը ունի իր կողքին, այլ եւ կը նպատակադրէ փաստել թէ Հիւսէյն Ղուլի խանին իշխանութեան օրերը այնքան մութ չէին, ինչպէս կը փորձեն ներկայացնել յատկապէս սովետահայ պատմաբանները, եւ թէ՛ 1828 թ.ի ռուսական բանակներու յաղթանակէն ետք՝ հայութիւնը ապրեցաւ իր առաջին յուսախարութիւնը: Սակայն խուսափելու համար ընթերցողներուն կողմէ հաւանական անճիշդ ընդհանրացումներէ, Պուստուսեան իր եզրակացութեան մէջ կը գրէ. «Անհրաժեշտ է նշել թէ այս աշխատասիրութեան մէջ առաջ քաշուած փաստերը 19-րդ դարու առաջին կէսէն անդին չեն անցնիր: Հետեւաբար ներկայացուած ապացոյցը պարսկական տիրապետութեան երկու դարերուն ի նպաստ չի վկայեր, եւ ոչ ալ կը դատապարտէ վերջին դարու ռուսական իշխանութիւնը Անդրկովկասի մէջ» (էջ 164):

Հակառակ Պուստուսեանի հետեւողական ճիգերուն, ան միշտ չէ որ կը յաջողի իր առաջ քաշած փաստերը մինչեւ վերջ պաշտպանել: Ժիշդ է որ 19-րդ դարու առաջին հինգ-վեց տարիներու անկայունութիւնը վերջ կը գտնէր Հիւսէյն Ղուլի խանին իշխանութեան բարձրանալով, ու յաջորդ քսան տարիներուն ան կ'ամրապնդէր իր դիրքը Երեւանի Խանութեան մէջ, միաժամանակ՝ արեւելեան բռնապետի յատուկ միջոցառումներով իր ձեռքին մէջ կը պահէր խանութեան վարչական կառոյցի բոլոր թելերը: Երբ Պուստուսեան ի նպաստ Հիւսէյն Ղուլի խանին վկայութիւններ առաջ կը քշէ (էջ 90-91), մոռացութեան կու տայ այլ վկայութիւններ, որոնք ուրիշ բան կը պատմեն նոյն մարդուն մասին: Ժամանակակից ճանապարհորդ եւ ականատես Մորիէրի վկայութեամբ, Հիւսէյնի «գլխաւոր յարկաբաժինը բացուած է գետի անդունդի վրայ, տիրապետում է մի շատ գեղեցիկ տեսարանի, եւ Ձանգուն հոսում է նրա մօտից: Այս յարկաբաժնի մի լուսամուտից է որ սարդարը զուարճանում է՝ մի հրացանով փորձելով իր վարպետութիւնը եւ գնդակահարում է գետի միւս կողմի ճանապարհից անցնող գիւղացիների էջերին» (Յովհ. Յակոբեան, Ուղեգրութիւններ, Զ. հտր., Երեւան, 1934, էջ 323): Տակաւին, Հիւսէյն «հայ գիւղացիների հետ վարւում է արտակարգ խստութեամբ, որովհետեւ նրանցից հարկ է վերցնում արտադրութեան մէկ երրորդը, նրանց թողնելով մշակութեան բոլոր ծախքերը» (Առյճը, էջ 326): Մորիէրին կը տեղեկացնեն թէ Հիւսէյն Ղուլի «կառավարութեան եկամուտը համարւում է 180,000 թուման, կամ 135,000 ֆունտ ստերլինգ, մի գումար, որ հարստահարութեամբ եւ Պարսկաստանին յատուկ միջոցով ու ճանապարհով շատ աւելի է, քան այն ինչ որ նա պիտի ստանար իրաւունքով» (Առյճը, էջ 325): Խանը գիտէր նաեւ առեւտուրով զբաղիլ. «... նա մեծ

քանակութեամբ առեւտուր է անում իր ապրանքով: Նա մենաշնորհ է դարձրել Երեւանի բամբակը, որ ուղարկում է Վրաստան, եւ փոխարէն ներածում է եափուցիկներ, վրացական սովորական վերարկուն, որ գործածւում է ամբողջ Հիւսիսային Պարսկաստանում» (նոյնը, էջ 326):

Բայց Հիւսէյն Ղուլի խան գիտէր նաեւ բացայայտ աւազակութեամբ հարստութիւն կուտակել: Սակայն «Ռուսաստանի հետ պատերազմը վերջանալուց յետոյ, իր պալատի հրամանով, հակառակ իր կամքին արգելեց բոլոր չափուցները կամ աւազակային արշաւանքները, որին սովոր էին իր զինուորները: Բայց իմացած լինելով որ մի մեծ կարաւան, հարուստ բեռնով, ճանապարհորդում է Թիֆլիսից, իր մօտ կանչեց իր զինուորներից ոմանց եւ ասաց. «Գիտէ՛ք որ մենք խստօրէն արգելած ենք չափու ոռուսական հողամասի վրայ, եւ հիմա Թիֆլիսից մի կարաւան է մեկնել»: Ակնարկը բաւական էր, եւ նրանք անմիջապէս մեկնեցին, տեսնելու համար թէ ինչ կարող են անել: Մի քանի օր յետոյ, սարդարի ճանապարհորդող վաճառականը ժամանեց մեծ սրտաբեկումով, ասելով թէ, երբ ինք կարաւանի հետ գալիս էր Թիֆլիսից իր հետ բերելով սարդարի համար հարուստ ապրանք, աւազակների մի խումբ կողոպտել է ամէն բան, յարձակելով կարաւանի վրայ: Փաստօրէն սարդարը կողոպտել էր ինքն իրեն» (նոյնը, էջ 326-327):

Պուռնութեան հաստատելու համար իր այն տեսակէտը թէ՛ Հիւսէյն Ղուլի խան մեծապէս բարեացակամ էր էջմիածնի եւ հայ կղերին հանդէպ, կը գրէ թէ ինչպէս ան նուէրներ կը ղրկէ Եփրեմ Կաթողիկոսին, ու զայն կը դիմաւորէ «Հայ ժողովուրդին խալիֆը» բառերով (էջ 35): Այստեղ՝ «խալիֆ» բառը ոչ մէկ բացառիկ նշանակութիւն կրնայ ունենալ, եւ ոչ ալ ապացուցել թէ այդ բառով խանը մասնաւոր վերաբերմունք կը ցուցաբերէր էջմիածնի կաթողիկոսին հանդէպ: Դիւանագիտական-պաշտօնական յարաբերութեանց մէջ պարսիկներ դժուար թէ ուրիշ բառ մը յարմար դատէին գործածել հայոց կաթողիկոսին համար, որ այդ օրերուն՝ կրօնական իր իշխանութեան կողքին նաեւ կը վայելէր քաղաքական բարձր հեղինակութիւն: Իրողութիւն մը, զոր Պուռնութեան ինք եւս կ'ընդունի աւանդաբայ (տես՝ էջ 99):

Բայց թէ իրապէս ինչ էր Հիւսէյն Ղուլիի վերաբերմունքը էջմիածնի հանդէպ, այդ մասին կը վկայէ ժամանակակից ակնատես ճանապարհորդ մը՝ Մորից Ֆոն Կոցերու, որ կը գրէ. «էջմիածնին պատկանող գիւղերը ուշադրութեան արժանի են իրենց հարստութեամբ: Յիրաւի, այստեղ վաղուց մի ծաղկեալ քաղաք պիտի յառաջանար, եթէ պարսկական կառավարութիւնը թոյլ չտար Երեւանի նահանգի կառավարչին (Հիւսէյնի, Ե.Հ.Բ.) ըստ կամս կողոպտելու վանքը: Ես համոզուած եմ որ թագաւորը, որ մեծ ու պատուաւոր մտքի

տէր է, անտեղեակ է այս հրէշի, Երեւանի սարդարի արարքներից, եթէ ոչ մինչեւ հիմա նա այս շրջանի խեղճ բնակիչներին ազատած էր նրա կամակոր բռնութիւններից: Այս սաղրապը իր իշխանութեան շրջանում հաւաքել է անսահման հարստութիւն, որ չի կարող վայելել իր ծերութեան պատճառով: Սակայն, ըստ սովորութեան նա շարունակում է կողոպտել ժողովրդին եւ վանքին՝ իր սրտի իրական գոհունակութեան համար: Նա այս դրութիւնը այնքան հեռուններն է տանում, որ ստիպում է վանքին մեծ գումար վճարել, երբ իմանում է որ մի քրիստոնեայ ճանապարհորդ մի գիշեր այստեղ է մնացել: Որքան տառապած են այս մարդիկ, մեզ ընծայած հիւրընկալութեան համար: Նա չի ամաչում ասելու. «Էջմիածնի այս շները ուրախ կը լինեն երբ առիթ են ունենում ընդունելու մի նորեկ քրիստոնեայի, նրանք հաճոյքն ունեն, իսկ ես պէտք է ունենամ դրամը» (Ուղեգրութիւններ, էջ 529): Բայց ինչո՞ւ պիտի ամչնար ան քրիստոնեայ հաստատութեան մը եւ անոր անդամներուն հանդէպ իր այս վերաբերմունքին համար, երբ «նա այնքան ծանօթ է Երեւանի մուսուլման կղերականութեան հանդէպ իր տածած արհամարհանքով, որ նա ծեծում է նրանց եւ նրանց հետ վերաբերում է ամենամեծ բռնութեամբ» (ԱՅՅՅ, էջ 324-325):

Պուռնութեան կը մերժէ սովետ պատմաբաններուն այն տեսակէտը, թէ՛ պարսկական տիրապետութեան ժամանակաշրջանը «աւատապետական գրաւում» մըն էր Հայաստանի համար (էջ 89): Այդպէս կ'ընդունի ե՛ւ Թ. Յակոբեան, երբ կը գրէ. «Ուանը (Հիւսէյն Ղուլի, Ե.Հ.Բ.) երկրի խոշորագոյն ֆէոտալն էր» (Երեւանի Պատմութիւնը, էջ 18): Դժբախտաբար Պուռնութեան չ'ըսեր թէ ինք ինչ կը հասկնայ «աւատապետ» եւ «աւատապետութիւն» ըսելով: Մինչ իր ներկայացուցած Երեւանի Ուանութիւնը, իր իսկ բառերով ենթակայ է «աւատապետական գրաւումի» եւ տիրապետութեան (տես՝ էջ 109-110, 111-112, 114, 120): Տակաւին՝ Մորիէրի վկայութեամբ, «Սարդարը իր նշանակումը ստացել է թագաւորից, որի համար նա շատ մեծ մի գումար է վճարել: Նա իր կառավարութեան մէջ ունի ամենաբացարձակ իշխանութիւն, ամէնքի կեանքն ու մահը իր ձեռքումն է, յանցաւորներին պատժում է ամենակտրուկ կերպով» (Ուղեգրութիւններ, էջ 324): Իսկ ուրիշ ժամանակակից ճանապարհորդ մը՝ Ռոպըրթ Գըր Փորթըրը, կը գրէ. «Սարդարի կառավարութիւնը տարբերում է կայսրութեան միւս մեծագոյն մասերից: Նա տուրք չի վճարում թագաւորին. ունի մի տեսակ զինուորակազմ աւատ (ընդգծումը մերն է, Ե.Հ.Բ.), պարտաւոր լինելով պատերազմի ժամանակ արքայական բանակին հայթայթել որոշ թիւով զինուոր» (ԱՅՅՅ, էջ 768):

Աւատապետութիւնը՝ հողատիրութիւնն է զինուորական ծառայութեան փոխարէն, եւ այդ հողատիրութիւնը պայմանաւորուած է

զինուորական ծառայութեան շարունակականութենէն: «Հողատէր»ը նաեւ պատասխանատու է «իր» հողերուն վրայ ապրող բնակչութեան վարչական, դատական ու զինուորական գործերուն: Եւ հաշուետու միայն անոր, որուն զինուորական ծառայութեան մէջ է:

Վերոյիշեալ ականատեսի վկայութիւններով ու բացատրութիւններով պիտի ըսել որ Հիւսէյն Ղուլի խան մեծ աւատապետ մըն էր միայն, եւ ուրեմն՝ իր օրերուն՝ Հայաստանը ենթակայ «աւատապետական գրաւում»ի:

Ըսենք թէ մենագրութիւնը պիտի շահէր եթէ Պուռնութեան ինքզինք ձերբազատէր «գոկտորական թեզ»ի մը պարտադրած խստապահանջ օրինաչափութիւններէն, եւ իր աշխարհայեցողութեան կարկինը քիչ մը աւելի լայն բռնէր:

Աւարտելու համար ըսենք թէ ինչ որ տեղ գիրքին տրուած խորագիրը չ'արդարանար: «Արեւելեան Հայաստան» աշխարհագրական տարազումը շատ աւելի ընդարձակ երկրամասի մը կ'ակնարկէ, քան՝ Երեւանի Խանութիւնը, որուն մասին է ամբողջ ուսումնասիրութիւնը: Իրողութիւն մը, զոր կը հաստատէ նաեւ հատորին ենթախորագիրը. «Երեւանի Խանութեան Քաղաքական եւ Ընկերային-Տնտեսական Սերտողութիւն մը՝ Ռուսական Նուաճումի Նախօրեակին»:

Երիտասարդ պատմաբանին առջին մենագրութիւնն է գրախօսուող հատորը: Պիտի խոստովանինք թէ յանձինս ձորճ Պուռնութեանի, դէմ յանդիման ենք գիտական ծանր ու պատասխանատու աշխատանքի ատակ գիտնականի մը, որմէ շատ ակնկալութիւններ կրնայ ունենալ հայ պատմագրութիւնը: